

A Balkán-félsziget és a Kárpát-medence kontaktzónája: birodalmi és államhatárok permanens konfliktusa

HAJDÚ ZOLTÁN

BEVEZETÉS

Illés Iván több évtizedes közgazdasági, magas szintű területi tervezői tevékenység után lett az RKK főigazgatója. Délkelet-Európa vált elsődleges tudományos kutatási területévé. Több intézeti kutatási projektben vettem részt a vezetésével, melyek között kiemelkedő szerepet játszottak a Balkán-félszigettel, Délkelet-Európával kapcsolatos területi és államhatár-kutatások. Az ESTIA, ESTIA-SPOSE projektekben többször végigbeszéltük a történetiség és modernitás hosszú távon érvényesülő hatásait, a térszerveződések hierarchiájának alakulását, a városállami, kisállami, birodalmi konstrukciók időbeni szerepváltásait a Balkán-félszigeten. Illés Ivánt a Balkán térgazdasági folyamatai érdekelték elsődlegesen, másrészt a fiatal hármas államhatárok kérdésköre izgatta. A „balkanizálódás” történeti és modernkori folyamatai mindkettőnk számára közös kiinduló pontot jelentettek. A vele és Raffay Zoltánnal közösen szerkesztett magyar és angol nyelvű kötetünk maradandó része a közös munkánknak (Hajdú et al. 2007).

A földfelszín a maga komplex természeti valóságában elsősorban színtere az emberi – jelen esetünkben a politikai térfejlődési – folyamatoknak, de lényegében a legkorábbi történeti időszakoktól kezdve valamilyen szinten és minőségben „számba vett” eleme. A Balkán-félsziget és a Kárpát-medence egymás melletti léte, szomszédossága evidencia jelleggel jelent meg. Sajátos módon a klasszikus ókortól kezdve a Duna jelentett egyfajta összekötő kapcsot a két nagytáj között. A görögöknek volt információjuk a Duna vonaláról, de érdemben nem hatoltak be a Kárpát-medencébe, jelentős kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn az ott élő „barbárokkal”.

A Balkán-félsziget tengerparti zónája vált az európai civilizációs fejlődés első magterületévé, alapvetően az ázsiai és kisebb részben az egyiptomi hatások befogadjaként. A klasszikus görög civilizáció, államfejlődés, az egész Földközi- és Fekete-tenger medencéjére kiterjedő gyarmatosítás nagyon jelentős hatást gyakorolt az európai folyamatokra, a megosztottság kialakulására (civilizált – barbár területek.), Nagy Sándor a három óvilági kontinens egy részére kiterjedő világbirodalmat hozott létre.

A Római Birodalom a három óvilági kontinens (Ázsia, Afrika, Európa) határterületein a korábbi görög szállásterület nagy részét meghódítva vált világhatalom-

má. A Duna már a görög születésű, de Rómában alkotó Strabonnál kettéosztotta Európát, ősi vonulási irányt és tájékozódási, viszonyítási vonalat jelentett (Strabon 1977). A Római Birodalom már meghódította a Kárpát-medence jelentős részét (Dunántúl, Erdély), s bevonta a területet a birodalmi munkamegosztásba. A Római Birodalom szétválása (395) után a Konstantinápoly székhelyű Kelet-római Birodalom (a továbbiakban Bizánc) vált a Balkán-félsziget meghatározó politikai térképződményévé.

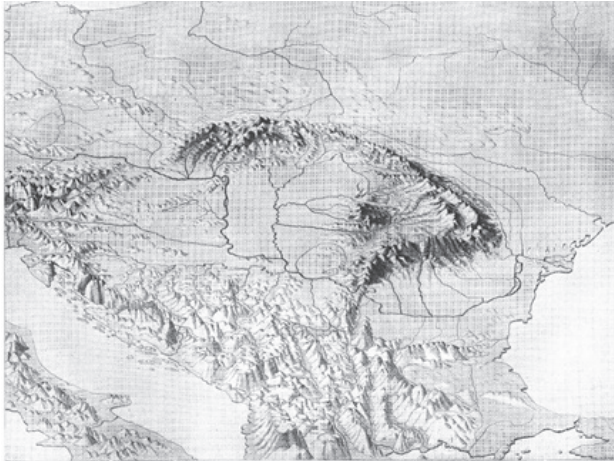
Már a honfoglalás előtt, az Etelközből kapcsolatba került a magyarság a Bolgár Birodalommal és Bizánccal. A kárpát-medencei magyar honfoglalással a magyar folyamatok szükségszerűen egybekapcsolódtak a Balkán-félsziget változásaival. A magyar történelemben két balkáni birodalom (a korai időszakban a bizánci, majd a török) játszott fontos, illetve évszázadokra meghatározó szerepet. Részletesebben a magyar-török katonai küzdelem összefüggéseit és sok mindenre kiterjedő hatásmechanizmust vizsgálom.

A kontaktzóna (érintkezési zóna) a természeti, társadalmi, gazdasági, politikai, történeti, nyelvi, néprajzi stb. struktúrák érintkezési, keveredési tere, melyben többféle kölcsönhatás jelenik meg. A kölcsönhatások lehetnek aránytalanok és arányosak is a különböző területeken. A birodalmi és államhatárok „szuverenitási” érintkezési terek, változásaikból (a Balkán-félsziget és a Kárpát-medence között ezekből nagyon sok volt) többféle alkalmazkodási lehetőség, sőt szükséglet keletkezett. Az Észak-Balkán területén több mint száz évig folyó magyar-török katonai-hatalmi küzdelem fogalmilag folyamatosan változó kontaktzónaként ragadható meg. A zóna mélysége egészében véve több száz km mélységű volt. Az 1526-1699 közötti időszak a Kárpát-medence magterületén már nem egyszerűen kontaktzónát jelentett, hanem együttélési, egymásra hatási teret.

A KÁRPÁT-MEDENCE ÉS A BALKÁN-FÉLSZIGET FÖLDRAJZI KAPCSOLATRENDSZERÉNEK ALAPJAI

Európa legalapvetőbb domborzati és vízrajzi alapstruktúráját szemlélve szinte azonnal tudatosodhat mindenkiben, hogy a Kárpát-medencében és a Balkán-félszigeten élő népek „szomszédként” történetileg nagyon korán „tudással bírtak egymásról”, majd kapcsolatban álltak egymással, hatottak egymásra. A Duna és jelentős jobb parti mellékfolyói feltárták a közlekedés lehetőségeit a két természeti földrajzi nagytáj között (1. ábra).

1. ábra: A Kárpát-medence és a Balkán-félsziget domborzati és vízrajzi kapcsolata, Rónai András szerint

Forrás: Rónai 1945

A két nagytáj határzónájában a keleti szakaszon a Déli-Kárpátok, míg a nyugati térségben a Dráva, Száva és a Duna széles, mindenkor nehezen járható mocsaras zónája jelentett egyfajta elhatárolódást, elkülönülést. Ezen a vízjárta, víz borította, mocsaras zónán belül csak néhány olyan pont volt (mindenekelőtt Nándorfehérvár, melynek kivételezett földrajzi pozíciójával minden birtoklója tudatában volt, „saját nevet adott neki”), ahol a nagyobb tömegek számára lehetséges és kiszámítható volt az átjárás (2. ábra)

2. ábra: A Kárpát-medence déli, mocsaras „védelmi vonala” a Balkán-félsziget felé, a szabályozások előtt

Forrás: Földművelésügyi Minisztérium 1938

A Balkán-félsziget alapvetően tengerre nyitott struktúrákkal rendelkezik, ugyanakkor mindenkor volt egy „kontinentális belső Balkán”, amely sokkal inkább zártságot, elkülönültséget élt meg. A belső területek légvonalis tengertávolsága általában nem volt nagy, de a domborzati viszonyok miatt nehézkes volt a közlekedés.

A Kárpát-medence szintén alapvető jellegénél fogva kontinentálisabb jellegű, mint a Balkán-félsziget egésze. A medence – bár három magas hegység határolja – soha nem volt „zárt világ”, történetileg folyamatos volt a népesség beáramlása, részben a határoló hegységeken keresztül, részben pedig a Duna mentén. Önmagában a Kárpátok hegyvonulatai sohasem védték meg a medencén belül élőket, még a Déli-Kárpátok is átjárható volt a folyóvölgyek mentén.

A MAGYAR KIRÁLYSÁG ÉS A BIZÁNCI BIRODALOM

A honfoglalás után a déli, balkáni szomszédság hatásai (keresztény térítés) megjelentek a Kárpát-medence déli részén. A magyar kalandozások csak kisebb mértékben érintették a Balkán-félszigetet, de az itt elszenvedett 970. évi arkadiopoliszi vereséggel fejeződtek be. A Magyar Törzsszövetség és Bizánc között sokrétű kapcsolatok jöttek létre. Több törzs vezetője látogatott el Konstantinápolyba, s vette fel a kereszténységet. A déli területeken megindult a bizánci térítő tevékenység és egyházszervezés.

Az 1000 körül létrejött keresztény Magyar Királyság és a Bizánci Birodalom viszonyrendszere sokszínűen alakult. Az alapmeghatározottság az volt, hogy a Magyar Királyság a „római rítushoz” csatlakozott. Ennek ellenére a dinasztikus családi kapcsolatoktól az egyházi-kulturális hatásokon keresztül a kereskedelmi forgalomig megjelentek a kölcsönhatások.

A kétoldalú viszony mellett a kereszties hadjáratok az európai nagypolitika szintjén is összekapcsolták a két országot. A keresztiesek többször vonultak Magyarországon és Bizáncon keresztül a Szentföld felszabadításáért, majd megvédéséért. Ez azt jelenti, hogy a magyar és bizánci érintkezések, kapcsolatok bekerültek egy európai ideológiai-hatalmi folyamatba. A „nagyhatalmi külső” beavatkozás történetileg így nem volt idegen a Balkán-félszigeten, hanem mélyen megalapozott.

A bizánci – magyar vetélkedés legfontosabb pontja Nándorfehérvár birtoklása volt, e mellett a Szerémség is többször cserélt gazdát. Az Árpádok balkáni terjeszkedései részben Bizánc rovására valósultak meg. Anonymus 1200 körül (III. Béla uralkodásának időszakára vonatkozóan) az ország határait leírva a balkáni részt is meghatározta: a görögök felé egészen Vaszil kapujáig és Rác földig, nyugaton pedig egészen a tengerig, ahol Spalato városa van. Az Árpád-ház kihálásakor a magyar királyok feudális címe „Balkán-túlsúlyos”, a félszigetről a következő területeket ölelte fel: Dalmácia, Horvátország, Ráma (Bosznia), Szerbia, Kunország és Bulgária.

A MAGYAR KIRÁLYSÁG ÉS A TÖRÖK BIRODALOM KÜZDELME AZ ÉSZAK-BALKÁN TERÜLETÉN

A Magyar Királyság és a Török Birodalom küzdelmének első szakasza az Észak-Balkánon zajlott. A felemelkedő, ázsiai gyökerekkel rendelkező Török Birodalom a Gallipoli-félszigeten jelent meg Európában 1354-ben, (mintegy kikerülve Konstantinápolyt), de megteremtve a bekerítés és a hátba támadás lehetőségét. Egyszerre

szűkítette a Bizánci Birodalmat, s győzte le az attól függő népeket, fejedelemségeket. A szerbek számára tragikus volt a rigómezei vereség (Hadzi-Jovanovic 1995).

A magyar-török katonai konfliktus-történet 1366-ban kezdődött, amikor a nagyhatalmi csúcspontján álló Nagy Lajos ütközött meg először a törökkel, s feltehetően győzelmet aratott. Ezzel az ütközettel nagyon hosszú ideig tartó magyar-török küzdelem vette kezdetét, először az Észak-Balkánon, majd később a Kárpát-medencén belül. Zsigmond még ki kívánta űzni a törököt Európából, de Nikápolynál 1396-ban súlyos vereséget szenvedett az európai lovagsereg élén. Ettől kezdve Zsigmond a Délvidék katonai megerősítésében, a végvárak és a bán-sági védelmi vonal kiépítésében gondolkodott, lemondott a török Európából való kiűzéséről.

Hunyadi János 1443-44 telén még sikeres hadjáratot vezetett a török ellen, visszaszorította az Észak-Balkánról, előnyös békét kötött vele. Hunyadi sikerein felbuzdulva a pápa és I. Ulászló magyar-lengyel király ismét ki kívánta verni a törököt a Balkánról. Az érdemi nyugati segítség elmaradt, a magyar uralkodó súlyos vereséget szenvedett Várnánál 1444-ben, s maga is elesett.

1453-ban a törökök elfoglalták Bizáncot, a kereszténység utolsó bástyáját a Boszporusznál. A győzelmen felbuzdulva megtették az előkészületeket a Magyar Királyság elfoglalására, de 1456-ban Hunyadi megállította a törököt Nándorfehérvárnál. Magyarország több évtizedes haladékat kapott arra, hogy felkészüljön a végső küzdelemre, de csak mérsékelt lépéseket tett ennek érdekében. (Mátyás alapvetően nyugat felé fordult, a törökkel szemben védekező állást foglalt el, de ha rákényszerült, akkor sikeresen vette fel a harcot a jól képzett zsoldos hadserege élén.)

1521-ben elesett Nándorfehérvár, a Kárpát-medence és a Magyar Királyság déli kapuja nyitva állt a török előtt. Nándorfehérvár elestéig – a gyakori kisebb török betörések ellenére – a küzdelem az Észak-Balkánon folyt a két ország között. A Magyar Királyság fokozatosan elveszítette észak-balkáni befolyási övezetét, megszűnt a hatalmi befolyása az Észak-Balkánon. A török előretörése térszerzési megalapozottsággal bírt (Hupchick, Cox 2001). Nem néptömegek (leszámítva a Magyarország területére menekülő balkáni népcsoportokat), hanem hadseregek. A hosszú küzdelem felőrölte a Magyar Királyság anyagi és humán erőforrásainak jelentős részét.

KÜZDELEM AZ ORSZÁG TERÜLETÉN BELÜL

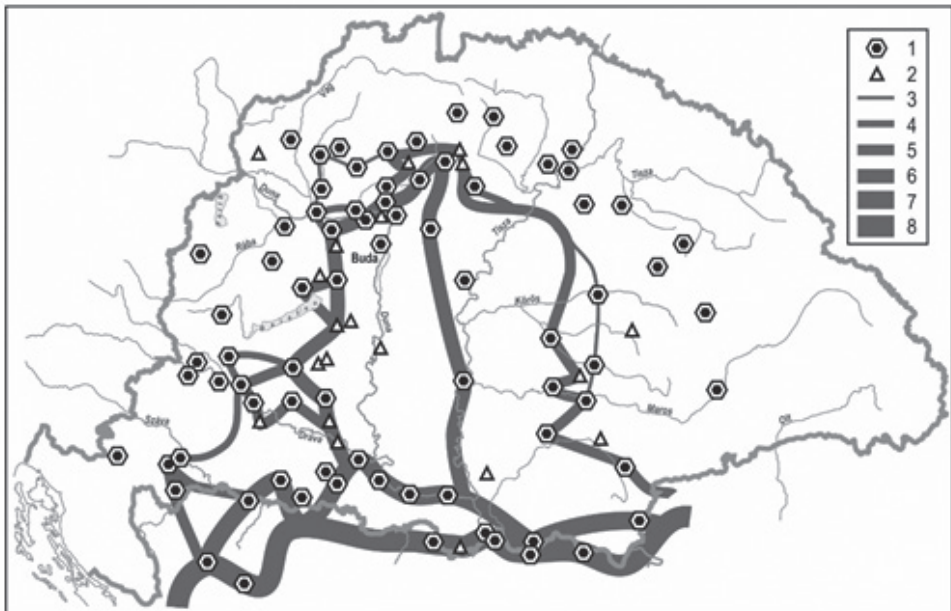
1526. augusztus 29-én Mohácsnál vereséget szenvedett a középkori Magyar Királyság, politikai, katonai, egyházi elitjének nagy része a csatatéren lelte halálát, s II. Lajos is elesett. A kettős királyválasztással az ország két részre szakadt. A győzelem után a törökök nem Magyarországot, hanem Bécs elfoglalását tekintették igazi céljuknak. 1529 őszen sikertelenül ostromolták a várost, majd 1532-ben Kőszegnél akadt el a Bécs elleni támadás. 1541-ben – mintegy kárpótlásként – Buda

török kézre került, s az ország három részre szakadt. A Királyi Magyarországon a Határőrvidék létrehozásával sajátos védelmi intézményrendszert hoztak létre.

A „török bennlakta” időszakában – a szinte folyamatos végvári harcok mellett – több kísérlet történt a hódoltsági területek kiterjesztésére. Mintegy 150 évig a magyar (Habsburg)–török küzdelem az ország belső magterületére koncentrált. Magyar–török „békés egymás mellett élésről” a korszak egészében nem lehet beszélni, de az étkezési szokásoktól kezdve többféle kölcsönhatás is kibontakozott a két közösség között.

3. ábra: Végvári védelmi vonalak a török elleni küzdelemben, Rónai András szerint

Jelmagyarázat: 1. vár, 2. megerősített kastély, 3. hatodik védelmi övezet 1600-1685, 4. ötödik védelmi övezet 1521-1526-ig, 5. negyedik védelmi övezet 1591-1600, 6. harmadik védelmi övezet 1542-1544, 7. második védelmi övezet 1521-1526, 8. első védelmi övezet 1521-ig

Forrás: Rónai 1942

A török nem ideiglenesen megszállt területnek tekintette a Hódoltságot, hanem állandó birtoklásra rendezkedett be. Az építkezések (mecsetek, fürdők stb.) révén „otthoni” körülményeket teremtett a maga számára.

1683-ban újabb Bécs elleni támadásra szánták el magukat a törökök. A város alatt valóságos európai koalícióval (a pápa szervezésében létrejött a Habsburgok, Lengyelország és Velence török elleni szövetsége) találták magukat szembe, súlyos vereséget szenvedtek, s ezzel megkezdődött a kiűzésük Magyarország területéről is. Buda már 1686-ban felszabadult, majd sorra foglalták el a török erősségeket. 1699-ben az ország történelmi területének döntő része felszabadult.

ERŐEGYENSÚLY A TÖRÖK ÉS A HABSBERG BIRODALOM KÖZÖTT

A Habsburg és a Török Birodalom, a kereszténység és az iszlám több évszázados küzdelme az 1700-as évek elejére egyfajta hatalmi, területi és határegyensúlyt alakított ki. A század végén II. József sikeresen vívta meg az egyik utolsó Habsburg–török háborút (1788-1790), a már halála után megkötött békeszerződésben (Szisztovó, 1791. augusztus 21.) Ausztria visszaadta a törököknek az elfoglalt területek döntő részét, Belgráddal együtt. Lényegében mindkét hatalom „beletörődött” a harctereken kialakított realitásokba. Egészében véve a Habsburg és a Török Birodalom hosszú katonai küzdelme a Habsburgok győzelmével ért véget, a török kiszorult Magyarország történelmi területéről (Ottlik 1923).

4. ábra: A Határőrvidék a török elleni belső védelmi vonal, 1860-ban

Forrás: Magyarország története, 1848-1890

A XIX. század első felétől a magyar államismereti irodalomban megjelenő „török kép”, folyamatos változásnak indult. A korszak magyar „tudósítói” egyre inkább szimpátiával tekintettek a törökre (Hajdú 2014).

A „FORRONGÓ FÉLSZIGET” (FELKELÉSEK, AUTONÓMIA-MOZGALMAK ÉS AZ ELSŐ FÜGGETLEN ÁLLAMALAPÍTÁSI SIKEREK)

A hosszú (egyes területeken mintegy 500 éves) török uralom alatt többször robbantak ki lázadások a mindennapi önkénnyel szemben, melyeket véresen leverte a török hatalom. A XIX. század elején már nem egyszerűen lázadások törtek ki, hanem politikai, területi stb. célokat is megjelenítő felkelések, illetve szabadságharcok. A Balkán-félsziget „lázás állapotba került”, „forrongó térséggé” vált (Niederhauser 1972). Ezek a felkelések, szabadságharcok – jelentős részben a külső nagyhatalmi támogatások következtében – hosszú és véres küzdelmek után sikerre vezettek.

A permanens politikai bizonytalanságok, belső és külső konfliktusok ellenére a félsziget területén is megindult egy térben erősen tagolt modernizációs gazdasági fejlődés (Demeter 2016). Az egyes etnikumok esetében – némileg időben eltérően – megindult, majd felgyorsult a nemzeti ébredési folyamat, s rövid időn belül kismemzeti (de nagy álmokat szövő) nacionalizmussá, sőt egymás szállásterületét érintő imperialista törekvésekké alakultak (Romsics 1998).

A XIX. század második felében megjelenő imperializmusok (köztük az Osztrák-Magyar Monarchiáé is) a tekintetben hoztak lényegi változásokat, hogy az európai nagyhatalmak saját érdekeiket és céljaikat (Európán belüli, gyarmati) követve, vallási, ideológiai, erkölcsi stb. szempontokat hangoztatva avatkoztak be más térségek belső folyamataiba (Prévélakis 2007). Az Észak-Balkán területén zajló két államosodási folyamatot érintek.

A szerb függetlenségi folyamat

Belgrád stratégiai szerepe mindenki számára egyértelmű volt a Habsburg–török küzdelem időszakában. A belgrádi török katonai helyőrség és a lakosság is kivételes figyelemben, sőt kiváltságokban részesült. Az 1800-as évek elején a török katonai alakulatok és a város szerb vezetése között feszültségek támadtak. A Belgrádban állomásozó török katonai hatóságok és janicsár alakulatok között is konfliktusok keletkeztek. 1801-ben a janicsár alakulatok fellázadtak, eltávolították a belgrádi pasalik vezetőjét, a szerb–török viták megoldására a törökök erőszakot alkalmaztak, s „hagyományos módon” (kivégzésekkel) kívánták megoldani az ellentéteket.

A szerbek soha nem hajoltak meg a török uralom előtt, Rigómező élménye élt és éltették mind az egyházi körök, mind pedig a néphagyomány keretei között. 1804. február 15-én a török hatalmi és katonai túlkapasok miatt felkelés tört ki. (A felkelést a későbbiekben a szerb történetírás egyik vonulata egyértelműen a Nagy Francia Forradalom hatásaként, mintegy követőjeként fogalmazta meg.) A felkelés a kezdeti jelentős katonai sikerek után nemzetközi támogatást kapott a kirobbant orosz–török háború következtében az oroszoktól. Az 1807 végén kötött orosz–török fegyverszünet megszilárdította a szerbek pozícióját. 1812-ben az orosz–török bukaresti béke egyfajta belső autonómiát biztosított a szerbek számára a birodalmon belül, de a kiújult konfliktus a törökök győzelmével ért véget 1813 októberében. A felkelés vezetőinek nagyobb része Ausztriába menekült. Ezzel új fejezet kezdődött a szerb politikai fejlődésben, a külföldi emigrációs politika szakasza (Romsics 1998).

Az első szerb felkelést véresen leverték ugyan, de 1815-ben kirobbant a második szerb felkelés, Milos Obrenovic vezetésével. 1816-ban a szultán félautonómnak nevezhető státuszt biztosított a szerbek számára. 1817-ben Obrenovic Milos egyfajta kiegyezésre jutott a törökkel, a szerbek fejedelmükévé választották, amelyet a szultán elismert. Az egyeduralmának biztosítása érdekében feltehetően meggyilkoltatta az Ausztriából hazatérő Karadordjét. Az 1826. évi ún. akkermani meg egyezés egyfajta bővített autonómiát biztosított a szerbek számára. A török polgári lakosságnak el kellett hagynia a szerbek lakta területeket, csak a nagyobb erődítményekben, különösen Belgrádban maradtak török katonai alakulatok. 1833-ban a Szerb Fejedelemség egyfajta külső elismertségre tett szert. 1838-ban elfogadták a fejedelemség első írott alkotmányát. A Habsburg Birodalom déli határán létrejött az öntudatos szerbség első modern politikai államkezdeménye.

A román államosodási folyamatok

A román, orosz, szerb, görög, török kapcsolatrendszer az 1800-as évek elejétől szervesen összekapcsolódott. 1821-ben a görögök akciójával párhuzamosan a román területeken is lázadások törtek ki, de azokat sikeresen pacifikálták a törökök. A román területek 1829-ben sajátos „kettős uralom” alá kerültek, hol az orosz, hol pedig a török befolyás erősödött a formális török uralom alatt. Az 1848-as európai forradalmi hullám elérte a román szállásterületeket is, mind a törökök, mind pedig az oroszok gyanakodva nézik az új törekvések megjelenését. A törökök és oroszok által 1849. május 1-én Baltalimban kötött új békeszerződés új módon rendezte a két román fejedelemség kérdéseit. A legfontosabb része a megállapodásnak, hogy a két ország közösen nevezi ki a „hoszpodárt”, aki mindkét fél bizalmát kell, hogy élvezze.

A krími háború az európai nagypolitika mezejére emelte a Balkán-félsziget egészének kérdését, különösen a román törekvéseket. Oroszország veresége után a háborút „végleg” lezáró 1858-as párizsi szerződés hatályaon kívül helyzete az 1849. évi orosz-török megállapodásokat, s új módon határozta meg a román területek helyzetét. A két fejedelemségben önálló nemzetgyűlések alakulnak, de létrejön az „egyesült fejedelemségek” konstrukció (5/A. ábra), melyben a legfelsőbb bíróság intézménye közös, s megjelennek közös központi igazgatási elemek is. A két fejedelemség egységtörekvései felerősödtek, s 1859 januárjában már Cuza közös hoszpodárrá vált. Két „kormányt” (Bukarestben, Jasiban) alakítanak lényegében az unió előkészítése céljával. Cuza fejedelemlként – a török porta tényleges beleegyezésével - 1861. december 23-án kikiáltja Románia megalakulását.

Nem ment összeütközések nélkül az új állam megalapítása. 1864-ben Cuza lényegében diktatúrát vezetett be, mivel nem sikerült a nemzetgyűléssel együttműködni. 1866. február 22–23. között puccsot hajtanak végre ellene, s Hohenzollern Károlyt (francia, orosz rokonsággal rendelkező „európaít”) választják meg fejedelemmé. A szultán elismeri a fordulatot, s támogatásáról biztosítja az új uralkodót. Az 1877-es újabb orosz-török háború idején Románia szabad átvonulást biztosított az orosz haderő számára, sőt bekapcsolódott a törökök elleni hadjáratba. Az ország felhasználta a katonai sikereket, s 1877. május 21-én kikiáltották a teljesen független Romániát. A háborút orosz győzelemmel lezáró san-stefanói béke ismét újrendezte a Balkán-félsziget északi részének hatalmi és területi viszonyait. A nyugati nagyhatalmak nem fogadták el az „orosz békét”, 1878-ban Berlinben „összeurópai” kongresszust hívtak össze a helyzet nemzetközi kompromisszumok mentén történő rendezésére.

A kongresszus átrajzolta a területi viszonyokat (5/B. ábra), Románia elveszítette ugyan Besszarábiát, de területeket kapott Dobrudzsában Bulgária rovására. A kongresszus elismerte Románia teljes függetlenségét (megszűnt az ország mármár jelképes adófizetése is a törököknek), s 1881-ben a fejedelemségből királyság lett. Az új Románia földrajzi helyzeténél fogva (két korabeli nagyhatalom, az

Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország ölelése szorította) saját érdekei elérése céljából egyfajta lavírozásra kényszerült (jól begyakorolták). A két „kisszomszédjával” (Bulgária, Szerbia) szinte létrejöttétől kezdve rivalizált, s mindkét irányban területi vitái voltak (Cvijic 2009).

NAGYHATALMI POLITIKAI HÁLÓ: KELETI KÉRDÉSBŐL „BALKÁN-KÉRDÉS”

A Török Birodalom belső bomlása – külső nagyhatalmi beavatkozásokkal – minden korabeli szereplő számára nyilvánvalóvá vált. A Balkán-félsziget XIX. századi története több korabeli megfogalmazásban (a keleti kérdés, a Török Birodalomra vonatkozóan Európa beteg embere) megjelent, s foglalkoztatta mind a térségen belül élő elnyomott etnikumokat, keresztény közösségeket, mind pedig a külső nagyhatalmakat (Niederhauser 1972). Hagyományosan a Habsburg Birodalom, majd 1867 után az Osztrák-Magyar Monarchia rendelkezett a legmélyebb konfliktus-tudattal a Török Birodalommal szemben, de a XIX. század folyamán ez részben árnyalódott, illetve új tartalmat kapott. Bosznia nemzetközi jóváhagyással történt megszerzése (1878) révén a Monarchia „társtettes” lett a soknemzetiségű Török Birodalom felbomlasztási folyamatában.

Anglia a század egészében, de különösen a krími háború, valamint a Szezei-csatorna megnyitása után féltékenyen őrködött a Boszporusz és a Dardanellák török uralma felett, így lényegében Oroszország hatalmi-területi törekvéseivel szemben a Török Birodalom fennmaradásában volt érdekelt. Anglia a saját keleti érdekeitől vezérelve egyértelműen a Török Birodalom védelmezőjeként tűnt fel. Franciaország időnként Angliával is szemben, de szinte mindenkor az orosz törekvések ellen foglalt állást. A létrejött egységes Németország és Olaszország némileg megkésve avatkozott be a balkáni folyamatokba. A kormányok által kialakított és képviselt geopolitikai célok és érdekek felülírták a keresztény közösség vélelmezett közös érdekeit és értékeit.

A nemzeti újjászületés gondolata a balkáni népek esetében is francia hatásra, vallási és világi bázison egyaránt elindult. A kismemzeti nacionalizmusok gyorsan formálódtak, s nem mindig a valóságos viszonyokhoz igazodtak, szinte azonnal megkezdődött – alapvetően a dicső történelmi múlt bázisán – a nagy álmok, vágyak, területi törekvések megfogalmazása. A „Forrongó félsziget” belső konfliktushalmazokat jelentett. Minden közösség erősen túlzó módon határozta meg korabeli szállásterületét, s ahhoz kapcsolódva államteremtési céljait, nagy államideáját. Ennek révén kezdetben csak a törökökkel, majd a korszak végén egymással is élesen szembekerültek, s vitáikat háborúval „rendezték”.

A korszakban a térséghez kötötten megjelenő „balkanizálódás” fogalma azt jelentette, hogy a Török Birodalom hatalmilag, katonailag egységes óriási területét részekre szabadlják. A folyamat jelentős részben a birodalom belső történeti, etnikai, vallási sokszínűsége bázisán ment végbe. A Balkán-félsziget a nagyhatalmak vetélkedésének egyik színterévé vált a XIX. század utolsó harmadára. A „Puskaporos

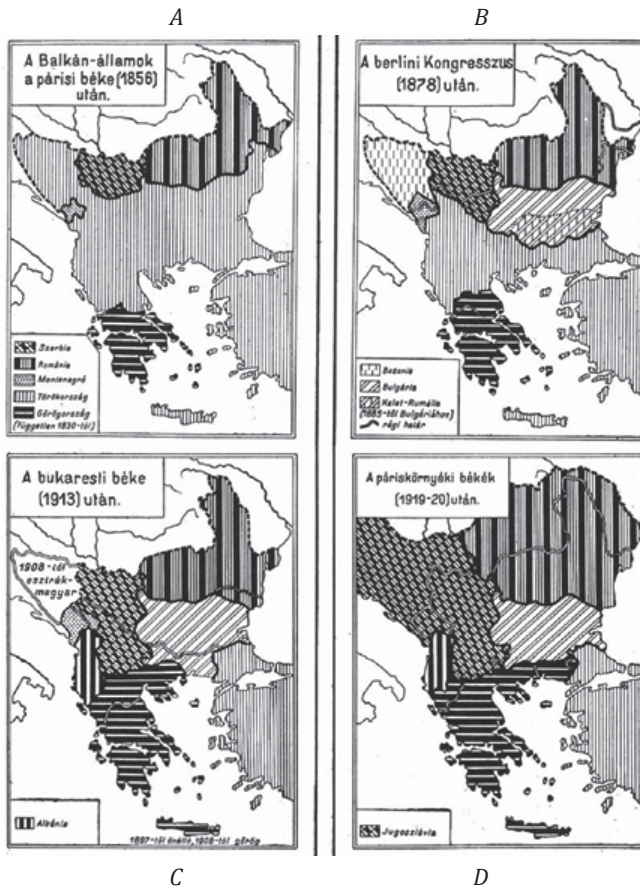
hordó” minősítés azt fejezte ki, hogy a térség nagyhatalmi ellenérdekeltségei, az általuk támogatott kis, de nagyravágyó államok versengése, sőt szembenállása akármikor tűzbe boríthatják az egész félszigetet.

A XIX-XX. század fordulóján felerősödő hatalmi versengés, imperialista terület-szerző törekvések a Balkán-félszigeten is megjelentek. „Új szereplőként” Németország messzebb tekintett a Balkánnál, de a Berlin–Bagdad vasúti koncepciója kiváltotta Anglia éles reagálását. Az egyesült Olaszország a „római örökség” bázisán balkáni területekre jelentett be érdekeltséget. Az Osztrák-Magyar Monarchia egyoldalú döntéssel annektálta (1908) Bosznia-Hercegovinát, szinte ezzel párhuzamosan a kis (de nagyvá válni akaró) független balkáni államok elérkezettnek látták az időt, hogy kiszorítsák Európából a Török Birodalmat, s fel-, illetve újraosszák egymás között a félsziget egészét.

A berlini kongresszuson függetlenségüket elismertető új balkáni kisállamok szinte azonnal nagyállami terveket kezdtek szőni. Alapvetően a Török Birodalom kiszorítása eredményeként kívántak új területeket szerezni, nagyvá válni, de a szerb törekvések érintették az Osztrák Magyar Monarchiát is, a román törekvések pedig Oroszországot is. A kisállamok török elleni háborúja I. balkáni háborúként, majd a rövid időn belül egymással szembeni küzdelmük és területi követelésük érvényesítése a II. balkáni háborúként került be a térség és Európa történetébe (5/C ábra).

Az 1914. nyarán kirobbantott Nagy Háború már nem csak a Balkánt, hanem az egész világot „robbantotta fel”. A Párizs-környéki békék új területi konstrukciót hoztak létre részben a Balkán-félsziget északi határán (az Osztrák-Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország megszűnése), részben pedig a félszigeten belül, megteremtették a soknemzetiségű középhatalmokat (5/D ábra).

5. ábra: A Balkán államterületi átrendezései a nemzetközi nagyhatalmi megállapodások alapján, 1856, 1878, 1913, 1919-1920

Forrás: Iványi-Grünwald 1937

A Balkán-félsziget a hosszú török uralmat (mintegy 500 év) követő viszonylag rövid történelmi korszakokban (1856-1920) a változatlanságnak tűnő korszakhoz képest a „a lebegő államok és államhatárok” szakaszába lépett. Az átalakulási folyamatokat a belső törekvések és a kívülről jövő nagyhatalmi beavatkozások mozgatták.

Az államosodási folyamatok, a kontaktzóna folyamatos területi változásának hatásai a területi folyamatok (gazdaság, társadalom, demográfia stb.) minden szegmensében megjelentek. Ezek mintegy szintetizálójaként jelent meg a településhálózat, különösen a városhálózat átalakulása (Rácz 2011). Az új államok új fővárosokat is jelentettek, s az új fővárosok a belső centralizációs folyamatok miatt fokozatosan formálták az országok belső területi szerkezetét.

ÖSSZEGZÉS

Az Európa délkeleti részén fekvő Balkán-félsziget összekötő térpozíciót foglalt el mindenkor Ázsia és Afrika felé az európai történeti fejlődésben. A korai időszakról egyszerre játszott befogadó, közvetítő és kibocsájtó szerepet. A görög, a római, majd a bizánci egymást váltó, nagyon jelentős részben egymásra épülő birodalomváltó hosszú távú fejlődést megtörő török hódítás, majd berendezkedés új helyzetet teremtett, új történeti fejlődési pályákat indított el a félsziget területén.

A több évszázados magyar–török vallási és hatalmi küzdelem két, a) az Észak-Balkán területén, b) a Kárpát-medencén belül folyó szakaszra tagolható. Az elhúzó-dó véres küzdelem lényegében felemésztette a Magyar Királyság anyagi és emberi erőforrásainak jelentős részét.

A XVI. századtól a XIX. század elejéig úgy tűnt a kortársaknak, hogy a térségben „megállt az idő”, de valójában, ha lassan is, de jelentős, mélyszerkezeti folyamatok játszódtak le társadalmi, gazdasági, kulturális, s vallási területen, részben a külső hatások befogadása révén is. A XIX. század elejétől a XX. század első évtizedéig a Balkán-félsziget belső társadalmi, gazdasági, államosodási folyamatai sajátos, részben nagyon véres utat jártak be. A török hatalom elleni „hagyományos” felkeléseket, zendüléseket az elnyomott kis népek nemzeti ébredési mozgalmi, nemzet- és államformáló törekvései, majd szabadságharcjai követték. Mintegy évszázad alatt a Balkán-félsziget államföldrajzi képe teljesen átalakult, a Török Birodalom csaknem kiszorult Európából, a monolitikus birodalmi teret felváltó kisállamok többsége többvallású, többnyelvű, többnemzetiségű lett. Ez az alaphelyzet sajátos módon mintegy „megágyazott” a köztük lévő viszony alakulásának.

Egészében véve a „hosszú XIX. század” a Balkán-félsziget történetében a több évszázados török uralom alóli felszabadulás és a kisállami „önmegvalósítás”, modern nemzetformálódás időszaka. Az, hogy a Balkán-félsziget „Balkánná vált”, a korabeli európai nagyhatalmak és a kisállami elitek tevékenységének közös „eredménye”. A „Balkán” tekintetében egyszerre jelent meg a hagyomány, a történetileg kialakult „status quo” védelme, a modern imperialista terület-átrendezés igénye, a nagyszámú, bonyolult földrajzi adottságok között „összezárt” kisnemzeti törekvések halmaza, de megjelentek a különböző országokon belüli elitek közötti véres leszámolások is.

A Balkán-félszigeten végbemenő véres, bonyolult és „sötét” folyamatok eredményeinek összegző kategóriájaként fogalmazódott meg a balkanizálódás kategóriája. Első, szűkebb és konkrét jelentésében „csak” a Balkán-félszigetre vonatkozott, majd szélesebb, átfogóbb tartalmúvá vált, mely a nagy birodalmak, soknemzetiségű államok felszámolódási folyamatait ragadta meg. Bizonyos értelemben az I. világháború után egész Közép-Európa maga is „balkanizálódott”. Felbomlott az Osztrák-Magyar Monarchia, a korábbi Orosz Birodalomból öt új állam vált ki.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatás az NKFI által finanszírozott: „Geopolitikai folyamatok és térképzetek Közép-Európában. Államok, határok, integráció és területi fejlődés” című, K 134903 számú projekt keretében folyt.

IRODALOM

- Cvijic, J. (2009): *A Balkán-félsziget és a délszláv államok. Az emberföldrajz alapjai*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta
- Demeter G. (2016): *A Balkán és az Oszmán Birodalom III. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Szerbia, Macedónia, Bosznia. MTA BTK, Budapest-Debrecen.
- Hadzi-Jovancic, D. (szerk.) (1995): *The Serbian Question in The Balkans. Geographical and Historical Aspects*. Faculty of Geography, University of Belgrade, Belgrade,
- Hajdú Z. (2014): A Török Birodalom megítélésének változásai a magyar földrajzi-államismereti irodalomban a XIX. századtól a felbomlásig. *Közép-Európai Közlemények*, 1., 5-11.
- Hajdú Z., Illés I., Raffay Z. (szerk.) (2007): *Délkelet-Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- Hupchick, D.P., Coox, H.E. (2001): *The Palgrave Concise Historical Atlas of the Balkans*. Palgrave, New York.
- Iványi-Grünwald B. (1937): *A legújabb kor története*. Egyetemes Történet IV. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Niederhauser E. (1972): *Forrongó félsziget*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Ottlík Gy. (1923): A török birodalom újjászületése. In: Teleki P., Bezdek J., Karl J. (szerk.) *Zsebatlasz az 1923. évről*. A Magyar Földrajzi Intézet R.T., Budapest, 25-50.
- Prévélakis, G. (2007): *A Balkán: kultúra és geopolitika*. Imedias Kiadó, Kozármisleny
- Rác Sz. (2011): Regions and Towns in the Contact Zone of the Balkans and the Carpathian Basin. In: Halasi-Kun, G.J. (szerk.): *Environmental Protection of Central Europe and USA*. HAS Centre for Regional Studies Transdanubian Research Institute -Slovak Academy of Sciences, Institute of Hydrology. Pécs–Bratislava, 150-172.
- Romsics I. (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép-és Délkelet-Európában*. Nagyvilág Kiadó. Budapest
- Rónai A. (1942): *Hazánk*. Országos Közoktatási Tanács, Budapest
- Rónai A. (1945): *Közép-Európa atlasz*. Államtudományi Intézet, Budapest-Balatonfüred.
- Strabon (1977): *Geographika*. Gondolat, Budapest.